

KAMUSAL SANATIN EVRİLMESİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

AN ASSESSMENT OF THE EVOLUTION OF PUBLIC ART

Doç. Dr. Devrim Yücel Besim

Uluslararası Kıbrıs Üniversitesi, Güzel Sanatlar,
Tasarım ve Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü
dbesim@ciu.edu.tr

ORCID ID: 0000-0003-0435-5194

MAKALE GELİŞ TARİHİ: 14 Mayıs 2024 • YAYIMA KABUL TARİHİ: 27 Kasım 2024

Doç. Dr. Elif Songür Dağ

Uluslararası Kıbrıs Üniversitesi Güzel Sanatlar, Tasarım
ve Mimarlık Fakültesi, Grafik Tasarım Bölümü
elifsongur@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-8854-2757

Öz

Çalışma, çevreyle ilişkili tasarım alanlarını ilgilendiren “kamusal alanda sanat” kavramının değişimi üzerinedir. Çok disiplinliliği beraberinde getiren yenilikleriyle bu kavram farklı disiplinlerden gelen yazarlar (mimar ve grafik tasarımcı) tarafından incelenmektedir. Çalışmada ‘kamusal sanattan kamusal alanda tasarım’ kavramına dönüşen değişimin tartışılması hedeflenmekte; bu konularda kullanılan kavramlara netlik kazandırılmaktadır. Çalışmada “kamusal olma ve sanat olanın” günümüzdeki farklılaşmış anlamlarına bakılmış; kavramlara ait bilgiler, “kent, kentsel mekân ve kamusal alan ilişkisi, sanat ve çevre ilişkisi” gibi anahtar kelimeler üzerinden aktarılmıştır. Çalışmanın bu altyapı birikimine dayanarak uluslararası platformda ses getiren farklı ölçekteki örnekler üzerinden önce “kamusal alanda sanat” ile ilişkili ortak nitelik ve hedefler belirlenmiş; sonra kamusal alanda sanatın farklı biçimlerinin müşterekliklerine dayanarak bir sınıflandırma yapılmıştır. Çalışma, araştırmacıların mesleki deneyimleriyle ilişkili gözlemlerine ve yorumlamalarına dayanmaktadır.

Abstract

This study is on the evolution of the concept of “art in the public sphere”, which concerns all areas of design related to the environment. With its multidisciplinary innovations, the idea has been re-examined by authors from two different disciplines (architect and graphic designer); the change from public art to the concept of design in the public space has been discussed through examples. The aim is to give clarity to the concepts used in this area. The study includes definitions and the differentiated meanings of “being public and what is art” in our time.. The qualifications of “public (space) art” have been compiled on different scale cases from international platforms. The study uses keywords such as “urban, urban space and public space relations, art and environment relationship”. A classification is established by determining the common qualities and objectives of art in the public space. The study is based on the observations and professional interpretations of the researchers.

Anahtar Kelimeler: Kamusal sanat, Kamusal alanda sanat, Çevre ve sanat, Kent ve sanat.

Key Words: Public art, Art in public space, Environment, and art, City and art.

GİRİŞ

Çevremizde örnekleri sürekli artan “kamusal alanda sanat”, çevreyle ilişkili tüm tasarım alanlarını ilgilendiren bir konu olarak pek çok farklı akademik çalışmaların da ilgi alanıdır. Bu alanda gerçekleşen gerek uygulamadaki gerek literatürdeki birçok çalışmada “kamusal sanat”, “kamusal alanda sanat” ve günümüzde kullanılmaya başlayan bir kavram olarak “kamusal alanda tasarım” kavramlarının bir arada oluşları aslında tanımlarındaki farklılıklarla önem kazanmaktadır.

Kamusal olma ve sanat gibi tanımlanması ve anlaşılması zor iki kavramın bir araya geldiği kamusal alanda sanat çok disiplinliği beraberinde getiren yeniliklerle evrilmektedir. Bu değişimin aktarıldığı derleme niteliğindeki bu çalışmada konu, iki farklı disiplinden gelen yazarlar (mimar ve grafik tasarımcı) tarafından yeniden ele alınmıştır. Çalışmada, kamusal sanattan kamusal alanda tasarım kavramına dönüşen gelişim örnekler üzerinden irdelenmiştir. Çalışmanın temel amacı, kent yaşamını doğrudan etkileyen ve bir yandan kentsel mekân tasarımını diğer yandan çağdaş sanatın ilgisi olan konu içeriğindeki kavramlara netlik kazandırmaktır.

Çalışmada önce tanımlara yer verilmekte, “kamusal olma ve sanat olanın” günümüzdeki farklılaşmış anlamları irdelenmektedir. “Kamusal alanda sanatın” nitelik ve amaçları uluslararası platformlarda gerçekleşen ve ses getiren farklı ölçekteki örneklerle açıklanmakta, belirlenen ortaklıklarla bir sınıflandırma yapılmaktadır. Temelinde literatür taraması ve gözlemlere dayalı olan çalışma, araştırmacıların kendilerine ait fotoğraf ve grafik gibi görsellerle desteklenmektedir. Çalışma sonunda araştırmacıların yorumlarıyla değerlendirme yapılarak özellikle pandemi sonrasındaki gelişmelerle bu alandaki gelişimin ne olacağı sorgulanmaktadır.

KAMUSAL SANAT VE KAMUSAL ALANDA SANAT KAVRAMLARI

İngilizcede ‘Public Art’ olarak karşılık bulan ancak Türkçede iki farklı şekilde ifade edilen “kamusal sanat” ve “kamusal alanda sanat” kavramları birçok çalışmada (bir arada) yer almaktadır. Örneğin 2009’da düzenlenen IX. Ulusal Sanat Sempozyumunun tema başlığı olarak “kamusal alanda sanat” başlığı kullanılırken etkinlik içinde yer alan sunumlarda ‘kamusal sanat’ başlığı da görülmektedir (Anonim, 2009). Öte yandan farklı biçimlerin bir arada karma olarak uygulanabildiği kamusal sanatı, genel bir başlık olarak kabul eden akademik çalışmalar yanında, Sokak sanatı (Street art), Arazi sanatı (Land art), Performans sanatı (Performance art) gibi konuları özel olarak ele alan çalışmalar bulunmaktadır (Alparslan, 2009) ve (Yıldırım, 2009).

“Kamu kurumları için devlet tarafından sipariş edilen kalıcı sanat çalışmaları” olarak tanımlanabilen kamusal sanat, günümüzde “kamusal alanda sanat” kavramına dönüşmektedir. Küratör Fulya Erdemci (Alat, 2020) bir röportajda bu kavramların dönüşümünü “Kuzey ülkeleri, İngiltere gibi sosyal refah seviyesi yüksek ülkelerin eğitim, sağlık, sanat ve kültür alanlarında yatay bir erişilebilirlik yaratma çabasının sonucu” olduğunu aktarmaktadır:

“... özellikle 1989’dan sonra, küresel çaptaki büyük ölçekli değişimler (“yerel”den “küresel”e, “analog”tan “dijital”e, “nasyonel”den “transnasyonel”e, “sosyal refah anlayışı”ndan “neo-liberal yaklaşımlar”a uzanan mega dönüşümler), yönetim, ideoloji ve kamu kavramlarında da dönüşümlere yol açtı. Bununla birlikte sanat ve kültür kurumlarının işlevleri değişirken, “kamusal sanat” da bu dönüşümden payını aldı. Dahası, “kamusal alanda sanat”, “sivil alanda sanat” (Okwui Enwezor) veya “kamusal alan olarak sanat” (Hou Hanru) gibi yeni geliştirilen terminolojinin de işaret ettiği gibi, “kamusal sanatın” kavranışı, varoluş nedeni ve hedefi değişti” (Alat, 2020).

Erdemci’nin bu yaklaşımına göre kamusal sanat ve kamusal alanda sanat farklılaşmıştır (Alat, 2020). “Kamusal sanat, vatandaşların mutluluk ve yaşam koşullarının geliştirilmesinde sanatın bir araç olarak kullanılabileceğine inanan refah devletinin mirasıdır.” Oysa “kamusal alanda sanat”, 1950’lerde sanatçıların müze ve galeri gibi sergi yapılarından ayrılarak meydan, sokak gibi kentsel alanlara taşmasıyla sanatı yaşamın içine, odağına yerleştiren, daha özgürleşmiş, özerk, çağdaş bir biçimdir.

Kamusal Alanda Sanatın İlk Gereği: Kamusal Olma ve Kamusal Alan

Kamusal alanda sanat içerikli çalışmaların ortaklığı, özellikle Habermas’ın yaklaşımındaki kamusal alan tanımı ile başlıyor olmalarıdır (1). 1950’li yıllardan beri üzerinde durulan ‘kamusal alan’ (*Public Sphere*) kavramı, modern toplum kavramlarında toplumun ortak yararını belirlemeye ve gerçekleştirmeye yönelik düşünce, söylem ve eylemlerin üretildiği ve geliştiği toplumsal etkinlik alanına işaret etmek için kullanılmaktadır (Habermas, 2003). Daha farklı bir deyişle kamusal alan “*kişilerin kendilerini ilgilendiren ortak bir sorun etrafında akıl yürüttükleri, rasyonel bir tartışma içine girdikleri ve sonucunda o sorun hakkında ortak düşünceyi, kamuoyunu oluşturdıkları araç, süreç ve mekânların tanımladığı hayat alanıdır*” (Alankuş, 2009).

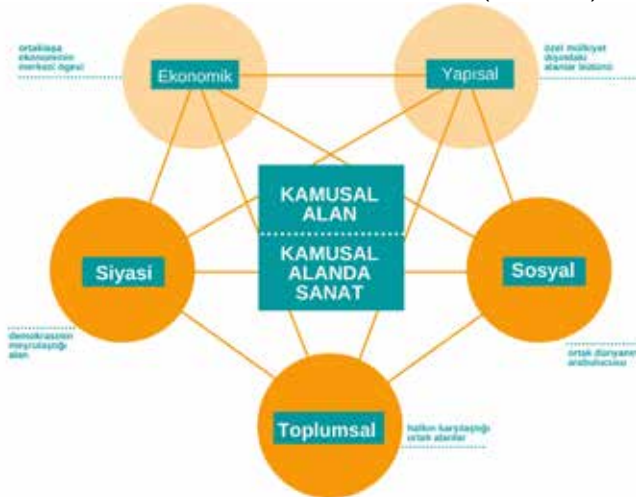
Kamusal alanın sınırlarının belirlenmesi güçtür. Mimarlık sözlüğünde bu belirsizliğe netlik kazandırma açısından kamusal alan iki farklı ölçekte kullanılan bir terim olarak açıklanmaktadır. İlki “*Park, meydan, sokak gibi halka açık olan*

yer” (bunlar genellikle kente ait dış mekânlardır), diğeri “*kamuya ait yapılarda kamu işlerinin yapıldığı yer*” (bunlar da genellikle büyük ölçekli yapıların iç mekânlarıdır) (Hasol, 2020, s.236).

Öte yandan Birsal (2021), kamusal alanın annenin karnından çıkma anı ile başladığını; bireyin -aile, okul, iş gibi- hayat akışı içinde var olduğu çevresini ‘kamusal’ olarak kabul eder. Bazı kamusal alanlarda -ki bunlar yapılar da olabilir- doğrudan gösterilen ya da görülmeyen ama hissedilen, içine girilemeyen alanlar, sınırlar, kompartımanlar olabileceğini ve bu seçilmiş alanların kurallarından bahseder. Dolayısıyla ‘kamusal alanı kullanıcı mı yoksa yetki sahibi mi belirler?’ sorusuyla kamusal alan tanımında fiziksel bir sınırlandırmanın yetersizliğine yeniden işaret eder (Birsal, 2021).

Benzer bir anlayışla Kahvecioğlu (2020) kamusal mekân tasarımı üzerine verdiği bir seminerde kamusal olmanın ancak aidiyet hissedip “sahiplenme” ile mümkün olacağını belirtir. Kenti fiziksel bir yapıdan çok günlük deneyimlerin birikimi olarak tanımlar ve Lynch’in Kent İmgesi’ndeki yaklaşımına benzer biçimde (Lynch, 2010) kenti oluşturan kentsel mekânları da ‘fiziksel, deneyimsel ve duysal’ haritalanmada yeterli olması gereken kamusal alanlar olarak eşleştirir.

Sonuçta, kamusal alan tanımı birçok yönden ele alınan bir kavramdır: yapısal olarak özel mülkiyet dışındaki alanlar bütünü, toplumsal olarak halkın karşılaştığı ortak alanlar, sosyal olarak ortak dünyanın arabulucusu; politik olarak demokrasinin meşrulaştığı alan ve ekonomik olarak ortaklaşa ekonominin merkezi ögesidir (Gökgür, 2006; Akkaya, 2009; Gürdere Akdur, 2016). Birbiriyle sürekli iletişim içindeki bu beş unsur bir bütün olarak ele alındığında ‘kamusal alan’ daha anlamlı tanımlanabilir (Görsel 1).

Görsel 1. Kamusal Alan Tanımı: Yapısal/Toplumsal/Sosyal/Politik/Ekonomik (İkinci Yazar, 2021).

Kamusal Alanda Sanat İçin Kısa Bir Geçmiş

Kamusal alanda sanat kavramının kökeni 17. yüzyıl Avrupası'na ve sonrasında 18. yüzyılda Fransa'daki kafeler gibi politik sorunların tartışıldığı kamusal mekânlara dayanmaktadır (Akkaya, 2009). Asıl olarak kentleşmenin ortaya çıkışı olan Endüstri Devrimi, 19. yüzyılda 'kamusal' tanımının ve algının değişmesine sebep olurken yine bu yıllarda Fransa'da Eyfel Kulesi üzerine yapılan tartışmalar konunun tarihsel zeminini hazırlamış (Görsel 2); böylelikle kamusal alan ve sanat kavramlarının değişimi başlamıştır (Ölmez, 2020) (2).

Görsel 2. Eyfel Kulesi ve Çevresi, Paris (Birinci Yazar, 2009).

20. yüzyılda yaşanan dünya savaşları arkasından 1950'lerde, beyaz küp sorgulamaları ve izleyicinin sürece dahil edilmesi, müze ve galerilerin varoluşundaki sorgulama, sergileme biçimlerindeki değişimle 1960lı yıllardan sonra kamusal sanat kavramı olgunlaşmıştır (Erbay, 2011; Berger, 2019). Daha sonra yerleştirme, performans gibi sanattaki yeni dil arayışlarıyla birlikte farklı mekânlarda gerçekleşen sanat biçimleri gelişmiştir. Bunların arasında 'Arazi sanatı (*Land art*)' önce Amerika'da daha sonra Avrupa'da gelişen, dış mekân odaklı bir biçimdir (Tandoğan ve Erel Es, 2018) (3). Bu dönem örneklerinde sergi mekânı ve izleyici ilişkisi değişirken sanatın etkisi fiziksel sınırları aşmıştır (Gombrich, 1986).

Aynı yıllarda kamusal alanda sanatın gerçekleşmesini sağlayan destekçileri de artmıştır. Ölmez (2020), kamusal sanatın ilgi çekici örneklerini verdiği çalışmasında 1969 yılında yapılan ve heykeltıraş Alexander Calder'a ait Yüksek Hız (*La Grande Vitesse*) çalışmasını özel bir sanat kurumu tarafından karşılanan ilk örnek olarak önemli bulmaktadır (İsimsiz, 2024). Öte yandan yurtdışındakilerle karşılaştırıldığında Türkiye'deki kamusal sanat çalışmalarının

-kamu tarafından yaptırılan ve kamu tarafından kabul görülen bile olsa- yerleri değiştirilen, zarara uğrayan ve bir direniş yaratmış olduklarından dolayı çok tartışılan örnekler oldukları görülmektedir. İstanbul'daki Akdeniz heykeli, Kars'taki İnsanlık heykeli, Ankara Garı'ndaki yerleştirme çalışmaları bu tür örneklerdir (Birsell, 2021).

1980li yıllarda teknoloji ve bilişim devrimiyle gelişen sergileme biçimlerindeki farklılaşma hem çağdaş sanata yenilikler getirmiş hem de sanatın üretim ve erişimini artırmıştır. Bu yıllarda 'grafiti, mural ve kaldırım sanatı' gibi Sokak sanatı (Street art) içinde alt kollar olarak yer alabilecek; kentsel mekânların yer döşemesi, yapı cephesi, sokak duvarı gibi farklı yüzeylerinde iki boyutlu olarak gerçekleşen dışavurumcu biçimlerden bahsedilebilir (Taşcıoğlu, 2013). Bu türün içine girebilecek birçok örnek, gelişmiş ya da gelişmemiş birçok ülke kentinde gözlemlenebilir (Görsel 3). Aynı dönemde bunların yanında anıt, heykel gibi yerleşik formlarla birlikte (Görsel 4) gösteri, dans, tiyatro veya enstalasyonlar gibi geçici ama daha etkileyici sanatsal dışavurumlarla iç içe olan "karma" örnekler kentsel mekânlarda yer almaya başlamıştır (Tate 2021).

Görsel 3. Paris ve Sienna Kentlerinden Örnekler (Birinci Yazar, 2009, 2011).

Görsel 4. Paris ve Prag Kentlerinden Örnekler (Birinci Yazar, 2009, 2014).

2000’lerde küreselleşme ve iletişim yöntemlerindeki değişimle paylaşım hızla artarken (Parlakkalay, 2020) kamu kullanımının fazlaştığı kent mekânlarıyla paralel gelişerek örnekler çoğalmıştır. ‘Kamusal alanda sanat’ neredeyse ‘sanattan’ çok, ‘politikaya’ ait bir kavram niteliğinde gelişmiştir. Ayrıca dijital uygulamaların gelişmesi ve internet kullanımındaki artışla farklı, daha da evrensel bir boyut kazanmıştır. 2015’te ‘En İyi Kamusal Dış Mekân Yerleştirilmesi’ (*The Global Fine Art Award for the Best Public Outdoor Installation*) ödülünü alan İspanyol sanatçı Jaume Plensa’nın çalışmaları ve internet sayfasındaki paylaşımları buna örnek verilebilir (Insideout, t.y.) ve (Plensa, J. t.y.). Bu çalışmalar, esere yoğunlaşma ve sergileme kaygısından öte herkese yönelik, “katılımcı ve kapsayıcı projelere” dönüşmüştür. Ayrıca ismi bilinmeyen Fransız JR’nın çalışmaları da bu açıdan iyi örneklerdir (JR, t.y.).

Kamusallaşan Sanatla Gelen Değişim

Kamusal alanda sanat kavramının gelişimi “kamusal alan ve sanat” kavramlarının değişimiyle ilişkilidir (Susuz ve Eliri, 2017). Bir yandan kamusal alanın hem fiziksel hem kavramsal tanımı genişler diğer yandan sınırları silikleşirken sanatın anlamının değişmiş olması da önemlidir. Daha önceleri ‘plastik ve uygulamalı sanatlar’ olarak ikiye ayrılan ve daha yaygın olarak ‘güzel sanatlar’ şeklinde kullanılan sanat kavramı, genel olarak “*güzellik karşısında duyulan heyecan ve hayranlığı uyandırmak için insanın kullandığı yaratıcılık*” (Hasol, 2020, s.195; 491) olarak açıklanabilir (4). Ancak bu tanım, günümüz için yetersiz kalabilir.

Gerçekleşme yöntemleri, gerçekleştikleri mekânlar ve formal eğitimleri farklılık gösterdiği için çeşitli sınıflandırmalar yapılmakla birlikte günümüzdeki sanat anlayışında birçok biçim (tek, grup ya da karma halde) bir araya gelebilir. Artık sanat ürününün etkisinden çok, “sürecin toplum üzerindeki etkinliği” önem kazanmıştır (Glaser, 2000). Kamusal alanda sanatın değişiminde de bu gözlemlenebilir.

Bielefeld ve El Khouli (2010), sanatın son yıllardaki değişen tanımını; “sanat, kişiyi, giderek de toplumu duygusal, tinsel yönden etkileyebilecek dürtüler yaratmak üzere ortaya konan hayal gücü ve beceriler” olarak daha geniş bir çerçeveye taşımıştır. Böylelikle sanatçıya toplum üzerinde verilen sorumluluğa vurgu yapılmaktadır. Çoğu sanat yapıtının yalnızca gözlemlenerek anlaşılamayacağı, bu durumda çalışmanın sanatçı ve izlenimci tarafından birlikte değerlendirilerek geliştirilmesinin beklendiği belirtilmiştir. Bu açıklamalarda “eser” yerine “çalışma”; “etki” yerine “etkileşme” terimlerinin kullanılması dikkat çekicidir. Benzer biçimde Milton Glaser da çağımızda sanat eserinin “çalışma” olarak adlandırılmasının terimsel olarak daha doğru olacağını öne sürmüştür (Glaser, 2000).

Bielefeld ve El Khouli'nin (2010) vurgusuna benzer sanatın sorumluluk anlayışına katkıda bulunan bir başka görüş de Türkiye'deki ilk kamusal alanda sanat örneklerini gerçekleştirmiş olan Selim Birsell'e aittir. Birsell'e göre (2021) sanat yapmak, kişisel politik bir eylemdir. 'Çizme eylemi nedir?' sorusunun ardından, heykeli fiziksel bir müdahale olarak örnek vererek kamusal alanda sanatla geçiciliğin, (zihinde) nasıl kalıcı bir etki yaratmaya dönüşebileceğini belirtir. Yapılan müdahalenin geçici olma durumuna (yani bir süre var olması ve kalkması) karşılık sürekli var olma (*afemilarity*) haline dönüştürme, kamusal alanda sanatın 'Siz ne eylersiniz?' sorusunu soran bir etki yaratma işi olduğunu vurgular.

Habermas'ın tanımındaki (2003) 'kamuoyu oluşturma' ile ilişkili vurguya dayanarak aynı bakış açısıyla kamusal alanda sanatın "ortak toplumsal etki" ile ilişkili bir çalışma çerçevesi olduğu söylenebilir. Kamusal alanda yapılan sanat etkinliğinde kullanıcıların bilincini artırmak önemlidir. Toplumun ortak yararını belirlemeye ve gerçekleştirmeye yönelik düşünce, söylem ve eylemlerin üretildiği ve geliştirildiği kamusal alan tanımı ile paralel olarak kamusal alanda sanatın içinde sanat aracılığıyla otoriteye, baskıya ve sermaye egemenliğine bir başkaldırı söz konusudur (Birsell, 2021).

KAMUSAL ALAN VE SANATIN BULUŞMASI İÇİN GEREKLİ MEKÂNSAL NİTELİKLER: KAMUSAL, YASAL VE EŞİTLİKÇİ OLMA DURUMU

Kamusal alanda sanat, kısaca kamusal alan ve sanatın buluşmasıdır. Kamusal alanda sanatın "paylaşım" niteliği, gerçekleştiği mekânla ilişkilidir. Bu mekânların en büyüğü kent, daha sonra kenti oluşturan kentsel mekânlar ve sonra kentsel mekânların bütünleyicisi olan yapılarıdır.

Kentsel Mekân ve Kamusal Olma

Fiziksel olarak" nüfusunun çoğu ticaret, sanayi ya da hizmet alanında çalışan, tarımsal etkinliklerin olmadığı büyük yerleşim alanı" olarak tanımlanan kent (Hasol, 2020, s.250) tarihsel, coğrafi, ekonomik niteliklerinin yanında "kültürel" bir olgudur (Parlakalay, 2020). Kent kültürünün en iyi yansıdığı ve kentliler tarafından en çok kullanılan yerleri ise kentin fiziki oluşumundaki yapı(sal) lar kadar önemi olan 'yapılar arasındaki boşlukları', yani kentsel mekânlardır (Lynch, 2010). Ancak her kentsel mekân bir kamusal alan olmayabilir. Kişilere ait olan yapıların dış mekânları (örneğin, bir konut avlusu) ya da halka kısmi açık olan yapıların dış mekânları (örneğin, orduevi bahçesi) kamusal değildir.

Toplumla doğrudan ilişkili olması beklenen kamusal alanda sanatın gerçekleşmesinde genellikle kentlilerin en çok deneyimlediği park, meydan,

sokak gibi kentsel mekân türleri tercih edilir. Habermas’a göre de (2003) “tüm toplumu etkileyen sorunları algılama, belirleme ve iyileştirme” alanı olarak iletişim, medya, politika gibi sosyal bilimlerle ilişkili kamusal alan kavramının yapısal dönüşümü “kamusal kullanımı yoğun olan” kentsel mekânlardır.

Bu durumda kamusal alanda sanat için kullanılan alanın kentsel mekân olması beklenirken asıl olan mekânın “kamusal” nitelikte olmasıdır. Kamusal alanda sanatın gerçekleşmesinde genellikle dış mekânlar tercih edildiği görülsede yer seçiminde mekânın kapalılıkla ilişkili niteliğinden çok “kullanılabilirliği ve görünürlüğü” önemlidir. Çünkü asıl beklenti gerçekleşen sanat olayının bireysel etkiden öte kamusal ölçekte güçlü bir etki yaratmasıdır.

Mülkiyet ve Kullanım Açısından Yasal Olma

Kamusal alanda sanatın uygulandığı yerin -mülkiyet ve kullanım açısından- yasal olması hem sanatçıyı koruma açısından hem de etkileşim içinde bulunan diğer kişilerin haklarının korunması açısından önemlidir. Örneğin uygulandıkları yüzey ve etkiledikleri mekânlarda izin alınmamış olunmasından dolayı birçok grafiti, yasadışı kabul edilebilecek birer ‘aktivist’ eylem olarak görülür (Görsel 5). Hatta bazı durumlarda vandalizm olarak bile tartışılmaktadır (5).

Görsel 5. *Kopenhag ve Sofya Kentlerinden Grafiti Örnekleri (Birinci Yazar, 2014, 2017).*

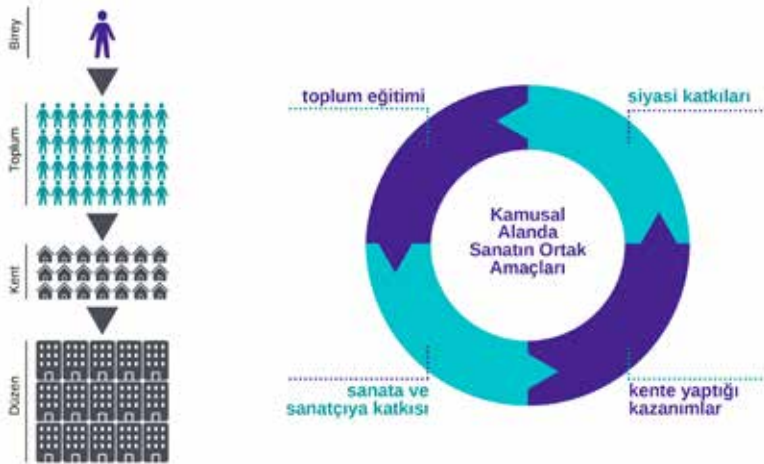
Kamusal alanda sanatta resmi girişimlerin sonucu ortaya çıkan, heykel gibi önceden planlanmış eserler yerine, toplumun içinden gelen, sosyo-kültürel yapının yansıması olarak, kentteki gündelik yaşamla birlikte gelişen, daha olağan gerçekleşmiş yapıtlar olabilir. Ölmez’e göre (2020) bunlar çizgi dışında kalan, özgür ruhlu, anıtsal biçimde gösterilmeye çalışılardan daha etkili ve kamusal alanın ne olduğu sorgulamasını yaptıran işlerdir. Öte yandan kamusal alanda sanat çalışmalarının gerçekleşmesine destek olan kurumsal bir yapının varlığı (yerel yönetim, sivil toplum örgütü, sanat derneği gibi) işlerin yasal açıdan daha güvenli ve kolaylaştırıcı olmasını sağlar (EMAA, 2021).

Erişilebilirlik ve Kullanımda Eşitlik

Kamusal alanda sanatın gerçekleştiği yerlerin kolay erişilebilir ve kullanım açısından eşitlikçi olması başka bir gerekliliktir. Günümüzde herhangi bir kentsel mekânın sahip olması zaten şart olan Evrensel Tasarım İlkeleri (*Universal Design Principles-UDP*) doğal olarak kamusal alanda sanat çalışmaları dâhilinde uygulanmalıdır (Indrisek, 2019). Kamusal alanda sanat çalışmaları yaş, cinsiyet, engel anlamında farklılık gösterebilecek alımlayıcıların tümünün güvenli, sağlıklı ve konforlu iletişimini sağlamalı ve erişilebilirlik açısından farklılık hissettirmeyen bir yaklaşımda olmalıdır (6).

KAMUSAL ALANDA SANATIN AMACI VE FARKLI KATKILARI

Sanatsal herhangi bir eylemin temel amacı “bilgi alışverişine dayalı toplumsal iletişimi ve sosyal bütünleşmeyi sağlamaktır” (Parlakalay, 2020). Evrensel bir boyutu olan kamusal alanda sanat olgusunun bireyden başlayıp topluma, kente ve düzene kadar iletişimi gerektiren ve etkileşimi sağlayan hedefleri vardır (Görsel 6). Bunların içinde en önemlisi “toplum eğitimi” olmakla birlikte “kente yaptığı kazanımlar (fiziki ve ekonomik değil-kolektif bilinç)”, “sanata ve sanatçıya katkısı” ve “siyasi katkıları” başlıklı ortak hedefler şöyle açıklanabilir:

Görsel 6. Kamusal Alanda Sanatın Ortak Amaçları (İkinci Yazar, 2021).

Toplum Eğitimi Açısından

Kamusal alanda sanatta sanatın kitlelerle buluşturulması sağlanmakla birlikte sanatın yaygınlaştırılması değil; asıl olarak toplumun gelişmesi amaçlanır. Burada tek başına bir sanat ürününün etkisinin yeterli olmadığı gibi tek başına

bir alımlayıcının etkilenmesi de yeterli değildir; mümkün olduğunca çok kişi tarafından izlenmeli ve algıları farklı olabilecek kitlelerle etkili etkileşim içine girilmelidir. Kamusal alanda sanat ile toplumun beğeni düzeyinin artırılmasının yanında asıl amaç, toplumsal bilinci yaratmak, artırmak ve sürdürmektir.

Kamusal alanda sanatın en önemli niteliklerinden bir diğeri ise alımlayıcının ve de sanatçının aktif olmasıdır. Dolayısıyla öğrenme biçimi pasif değil, deneyseldir. Seferoğlu'na (2020) göre yüzeysel olmayan bu tür eğitim, kalıcı bir eğitimidir.

Kente Yaptığı Katkı Açısından

Kent ve sanat arasında birbirini olumlu etkileyen ve günümüzde giderek güçlenen ilişki önemlidir. Sanat eserleri ve gerçekleşen sanatsal etkinlikleriyle bilinen, ünlenen yapılar, kamusal alanlar ve kentler vardır. Teması, kapsamı ve ölçeğine göre farklı birçok kamusal alanda sanat çalışmasını da içeren organizasyonlar, ekonomik anlamdaki katkılarının yanında mekânların tanınmasına, hatta o yeri görmeden belleklerde yer edinmelerine olanak verir (7).

Kamusal alanda sanata ilişkin yapıtların varlığı kentsel mekânların estetik değerlerinin artmasını sağlar. Kentlerin fiziki yapıları ve dolayısıyla da ekonomileri gelişir. Kentin az kullanılır alanlarındaki yaşamı zenginleştirmek, kent parçasına hareket ve devinim katmak da bir başka amaç olabilir. Kentteki yaya kullanımının ve dolayısıyla yaya dostu alanların artmasını mümkün kılabilir (Parlakalay, 2020). “Özellikle tarihi kent içindeki kamusal mekânlarda mikro ölçekli müdahaleler olarak kamusal sanat, tarihi mekânların kimliğini korumaya, kent imajını güçlendirmeye, gündelik hayat ve kentin mevcut sorunlarına sürdürülebilir çözümler bulmaya yardımcı olur” (Çalışır Âdem ve diğerleri, 2019).

Bu olumlu katkıların yanında Behiç Ak (2012) dekonstrüktivist mimar Frank Gehry tarafından yapılan müze yapısıyla Bilbao kentinin yaşadığı değişimi aktarırken ‘kent, kamusal ve sanat ilişkisine’ farklı bir eleştiri getirmektedir. Yapının, kullanımıyla ilişkili olarak değil de bir ‘obje’ gibi kendisinin merak konusu olduğunu belirterek “özgürce üretilmiş eserleri sergilemekten çok, siparişle sanat üreten bir fabrika haline dönüşen” günümüz sanatını da “kültür endüstrisi üretmesi” açısından eleştirmektedir. Bu eleştiri sonrasında Guggenheim Bilbao Müzesi’nde olduğu gibi sergileme yapılarının içindekilerle yetinmeyip yakın çevresinde sergilenen kalıcı sanat ürünlerinin ya da sürekli değişen sanat etkinliklerinin, kamusal alanda sanat örneği olarak görülmemesi gerektiğini de vurgulamaktadır. Bunlar düzenlenmiş olan sergiye ya da yapıya olan ilgiyi artırmak amaçlı, pazarlama yöntemleri olarak nitelendirilebilecek ekonomi odaklı girişimlerdir.

Ak'ın (2012; 2016) müze yapıları üzerinden yaptığı eleştiri sonucunda kamusal alanda sanatta kentin ve kentsel mekânlarının fiziksel ve ekonomik kazanımlarının öncelikli olmadığı belirtilmelidir. Kamusal alanda sanat eylemleriyle -ki geçici olarak başlayıp kalıcı esere dönüşenler de vardır- bu etkinliklerin gerçekleştiği mekânlarda paylaşım arttığı için 'yere ait aidiyet duygusu' oluşur. Dolayısıyla ortak olma hissi, sorumluluk duygusu artar; kentin ve kentsel mekânların sahiplenilmesi sağlanır, kentin/kent parçasının kullanımı etkinleşir, kentlinin bölgeye ait (mimari, tarihi, vb.) özgün nitelikleriyle ilişkili farkındalığı gelişirken bu tür değerlerin kaydedilmesi de mümkün kılınır.

Sanata ve Sanatçıya Katkıları Açısından

Kamusal alanda sanatın amaçları içinde sanatın kitlelerle buluşmasını sağlayarak toplumsal alanda yaygınlaştırılması ve giderek anlaşılır olmasını sağlamak vardır. Kasıtlı bir amaç dâhilinde olmasa da kamusal alanda sanat etkinlikleri sürecinde ve/veya sonunda bir tartışma da gerçekleşir. Bu aşama, sanatsal tartışmalardan beslenen sanat ve sanatçı için oldukça önemlidir (Birsell, 2021).

Bununla birlikte kamusal alanda sanatın çok disiplinli yapısından kaynaklı sanatçıların birbiriyle olan iletişimi güçlenir. Farklı sanat türlerinin arasındaki sınırları görünmez kıldığı için sanatçıların kendileri arasında ve alımlayıcılarıyla etkileşimlerinde kolaylık sağlar. Mekânsal olarak verilen esneklik alımlayıcı açısından erişimi çoğaltır, kolaylaştırır ve sanatçıyı daha özgür kılar (Parlakkalay, 2020).

Politik (düzene) Katkı

Kamusal alanda sanatın kent insanını özlemlerine yaklaştırması (ki bu bazen doğa, bazen yapıli bir çevre, bazen geçmiş olabilir) bireysel bir terapi gibi kentliler arasında ortak bir anlayış (*sensus*) oluşturur. Kamusal diyalogu artırır, uzlaşmacı paylaşım ortamları sunar. Kamusal farkındalığı artırmak demokratik anlayışın gelişimini sağlar. Genellikle politik düzene karşı bir duruşa vurgu yapılsa da aslında sanat aracılığı ile dışavurumun gerçekleştiği daha barışçıl zeminler yaratılması amaçlanır (EMAA, 2021).

KAMUSAL ALANDA SANATIN ORTAK NİTELİKLERİ VE FARKLI BİÇİMLERİ

Sanata erişimdeki engelleri azaltarak aktif katılımı artıran ve sanatla iletişimi güçlendiren kamusal alanda sanatın (Alat, 2020), farklı ölçek ve biçimlerinin olmasıyla birlikte birçok ortak niteliği vardır. Bu özellikler “ekonomik, politik, sosyal, yapısal ve toplumsal” başlıklı ortak amaçlarla ilişkilendirilebilir (Görsel 7):

- Çoklu ve esnek bir anlatım biçimi olması (sanat eseri sanatçı, alımlayıcı, sergileme yeri açısından)
- Disiplinler arası ve çok disiplinli olması
- Bireysel değil, kitlesel ve kolektif olması
- Erişilebilir ve eşitlikçi kullanıma açık olması
- Amacı doğrultusunda mesajı net olarak vermesi
- Eklektik ve etkileşimli bir zemin oluşturması
- Eserin kalıcı olmasından çok kamusal yaşamda tüketilmesi
- İzleyicinin alımlayıcı olarak kabul edilmesi (yani zihinsel algılama ve kalıcılaştırma)
- Alımlayıcıyla kurulan ilişkinin rastlantısal olmasının tercih edilmesi
- “Niyetsiz” (izlemeye gelmemiş, yoldan geçen) izleyiciye ulaşma kapasitesinin olması
- Doğuracağı karşılaşmaların öngörülemez olması
- Nesneden sürece geçişli olması
- Fiziksel, duygusal ve düşünsel olarak kamusal mekânla bağ kurabilmesi
- Yaratıcı, özgün ve çağdaş bir dil içinde olması
- Sanat eserinin meta olmaması, anıt(sal) olmaması, insan ölçeğini kollaması
- Yerleşik /geleneksel heykel/ anıt mantığından uzak olması
- Toplumsal çelişkileri tartışmaya açarak ilişkilendirmesi
- Bağlama duyarlı ol(un)ması
- Yer(el)e ait olması ve aidiyet duygusunu artırması
- Çevresi ve etrafındaki canlı-cansız tüm varlıklarla iletişimde olması
- (Her ne kadar genellikle geçici de olsa) yapısal olarak iklimsel koşullar gibi dış etkenlere dayanıklı ve güvenlik koşullarına uyumlu olması

Kamusal alanda sanatın ortak amaçları ve katkıları açısından güçlü olan nitelikleri

E Eklektik ve etkileşimli bir zemin oluşturması	Fiziksel, duygusal ve düşünsel olarak kamusal mekân, çevre ve insanlarla iletişim ve bağ kurabilmesi	Nesneden sürece geçişli olması
P İzleyicinin alımlayıcı olarak kabul edilmesi	Toplumsal çelişkileri tartışmaya açarak ilişkilendirmesi	Bağlama duyarlı ol(un)ması
S Disiplinler arası ve çok disiplinli olması	Çoklu ve esnek bir anlatım biçimi olması (sergileme yeri herhangi bir kentsel veya sosyal mekânlar olabilir)	“Niyetsiz / Tesadüf” (izlemeye gelmemiş, yoldan geçen) izleyiciye ulaşma kapasitesinin olması
A Alımlayıcıyla kurulan ilişkinin rastlantısal olmasının tercih edilmesi	Çevresindeki canlı-cansız tüm varlıklarla iletişim içinde olması	Doğuracağı karşılaşmaların öngörülemez olması
Y Erişilebilir olması; eşitlikçi kullanıma açık olması (bireysel-kamusal alanlar arasında ayırtımlı olması)	Yaratıcı, özgün ve çağdaş bir dil içinde olması	Yapısal olarak iklimsel koşullar gibi dış etkenlere dayanıklı ve güvenlik koşullarına uyumlu olması
Y Yerleşik /geleneksel heykel/ anıt mantığından uzak olması	Sanat eserinin meta olmaması, anıt(sal) olmaması, insan ölçeğini kollaması	B Bireysel değil, kitlesel ve kolektif olması
Y Yerleşik /geleneksel heykel/ anıt mantığından uzak olması	Eserin kalıcı olmasından çok kamusal yaşamda tüketilmesi	Amacı doğrultusunda mesajı net olarak vermesi

E: EKONOMİK, P: POLİTİK, S: SOSYAL, Y: YAPISAL, T: TOPLUMSAL

Görsel 7. Kamusal Alanda Sanatın Ortak Amaçları ve Katkıları Açısından Güçlü Nitelikleri (İkinci Yazar, 2021).

Bu ortak amaç, katkı ve nitelikler içinde günümüz sanat anlayışındaki değişimle birlikte kamusal alanda sanatın çeşitlenmesi doğaldır. Kamusal alanda sanatı sınıflandırmak güç, hatta belki de gereksizdir. Çünkü sanat ve sanatçının doğasında olan yaratıcı ve yenilikçi tavır, temsil biçimlerinin çeşitlilik kazanmasını da doğurmaktadır. Yine de kamusal alanda sanat örneklerinin ortak nitelikleri irdelendiğinde “ölçeğine, örgütlenmesine, süresine, katmanına, boyutuna ve paylaşım biçimine” göre bir sınıflandırma yapılabilir (Görsel 8):

Görsel 8. Kamusal Alanda Sanatın Ortak Niteliklerine göre Sınıflandırılması (İkinci Yazar, 2021).

- **Ölçeğine göre:** Uygulandıkları yer ve etkileşim alanının fiziksel büyüklüğüne göre değişiklik gösterebilir. Kamusal mekânı tanımlayan birkaç parça, kamusal alanda sergilenen tek bir sanatsal öge veya birbiriyle etkinlikler dizisi olabilir.
- **Örgütlenmesine göre:** Düzenleyicisinin (Bireysel/yarı kamusal/kamusal olabilir) kimliğine bağlı, organizasyonun ulusal/uluslararası olması farklılaşabilir.
- **Süresine göre:** Kalıcı ya da geçici olması tercih edilebilir. Ayrıca geçici olarak yapıp sonra kamunun kararına göre kalıcı hale dönüşebilir.
- **Katmanına göre:** Tek bir hamlede gerçekleştirilebilir ya da çok katmanlı tasarlanarak alımlayıcının etkileşimiyle farklı katmanları ortaya çıkabilir.
- **Boyutluluğuna göre:** İki, üç veya çok boyutlu uygulamalar olabilir.
- **Paylaşım biçimine göre:** Teknolojinin verdiği olanaklarla fiziki, dijital veya karma bir paylaşım biçimi olabilir.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Kamusal alan ve sanat kavramları insanoğlunun var oluşundan beri değişim göstermektedir. İki kavramın bir araya geldiği “kamusal sanat” ve günümüzde “kamusal alanda sanat” kavramına evrilmiş haliyle bu çalışmanın odağını oluşturan olgu, kentleşme ve çağdaş sanat anlayışındaki gelişmelerle çeşitlenmiş ve ‘karma’ bir biçim almıştır. Küreselleşme ve bilişim olanaklarıyla niceliksel artış ve niteliksel gelişme gösteren kamusal alanda sanat, ‘paylaşım ve etkileşim’ nitelikleriyle önem kazanmıştır. “Toplum-kent-kültür” arasındaki ilişkinin oluşması ve güçlenmesi için var olan kamusal alanda sanatın tanımı, ortak amaç ve katkıları çerçevesinde “paylaşım, katılım, etkileşim ve iletişim” açısından güçlü olma nitelikleri ile örtüşür.

Öte yandan kamusal alan kavramının birden ve zorunlu olarak değiştiği günümüzde kamusal alanda sanat yöntemi de farklılaşmıştır. COVID-19 salgınıyla 2020 yılının sonundan beri tüm dünyada yaşanan dönemde sağlık nedeniyle uygulanan sosyal kısıtlamalarla kamusal alan kullanımı azalmış, kamusal alan ve sosyal iletişim ortamlarıyla ilişkili pek çok alan gibi sanat da olumsuz etkilenmiştir. Dolayısıyla sanat eylem biçimlerinin dijital paylaşımlara dönüşmesi ve sanal ortamdaki yeni “kamusal alan” tanımıyla artık çevrimiçi bir kamusal alanda sanattan bahsedilmektedir. Salgının etkilerinin halen sürdüğü ve yaşam koşullarının zorlaştığı salgın sonrası dönemde kamusal alanda sanatta esnek ve karma yöntemlerin önceliği artacaktır.

Bu beklenmedik ve zorlu döneme ait dönüşümün içinde aslında kamusal alanda sanat için olumlu bir durum vardır; “mekânsal kaygıların azalması ve sınırların kalkması”. Paylaşım biçimi, alımlayıcının katkı ve tepkisi değişse de sanatçının yaklaşımı yani sanatın çoğulcu bir anlayış içinde sunulan çağdaş bir iletişim dili olma gerekliliği değişmeyecektir. Sanat ve çevre ilişkisi açısından sanatın erişilebilirliği artacak ve sınır tanımaz niteliği öne çıkacaktır. Ancak bir yandan “bakmak yerine algılamak”; “izlemek yerine deneyimlemek” niteliklerinin öne çıkması beklenen kamusal alanda sanat, niceliksel olarak daha çok paylaşılırken diğer yandan bellekte yer edinmesi ve etkisinin kalıcılığı açısından niteliksel olarak değer kaybedebilecektir.

Bu çalışmada örneklemelerle desteklenerek ortak amaç ve nitelikleri ortaya konan “kamusal alanda sanat”, “kamusal alan” kavramının yaşadığı bu hızlı değişime bağlı olarak karmaşılaşabilecektir. Güney’in 2007’de bildirdiği Türkiye’de kamusal alan kavramı net tanımlanamadığı için farklı bakış açılarına göre farklı anlamlar kazanmakta olduğu durum sürecektir. Öte yandan Ak (2016) sanat ve kamu kavramlarının birbirinin zıttı, birbirini sorgulatan bir durumu olduğunu işaret etmekte ve sanatçının özgürlüğünün üzerindeki kamusal koruyuculuğun kalktığını belirtirken sanatın kamusalının

ortadan kaldırılmasıyla, sanatın tasarım haline dönüştürülmeye çalışıldığını belirtmektedir. Bu tartışmalar yeni bir kavrama evrilmekte olduğunu işaret etmektedir: “Kamusal alanda tasarım”, insanoğlunun içinde var olan yaratıcılık dürtüsü ve sosyalleşme isteği ile kendine bulduğu yeni bir yol olabilecek ve bu yeni olgunun içinde de yer alan “kamusal olma” durumu önemini koruyacaktır.

DİPNOTLAR

1 Habermas’ ın ilk Almanca olarak 1962’de yazılmış, 1989’da İngilizce’ye, 1999’da Türkçe’ye çevrilerek yayınlanmış kitabı birçok çalışmaya kaynak olmaktadır.

2 Dünya Fuarı için geçici olarak yapılan, günümüzde Paris’in sembolü haline dönüşmüş Eyfel Kulesi’nin 1909’da Fransız halkı tarafından artık benimsenmiş olması ve yeni haberleşme sistemleri için uygun yüksekliğe sahip olması nedeniyle kalıcı olmasına karar verilmiştir (Walsh, 2019).

3 En eski Land Art çalışmalarından biri Robert Smithson’a ait; ABD Utah’ taki Büyük Tuz Gölü’nde 1970’te gerçekleştirilen, 4,6 metre genişliğinde ve yaklaşık 460 metre uzunluğundaki “Spiral Jetty” adlı çalışmadır (İsimsiz, t.y.).

4 Özer’e göre sanat biçimleri “Mekân sanatları, Hacim sanatları, Yüzey sanatları, Ses sanatları, Eylem sanatları, Dil sanatları, Hareket sanatları, Tat sanatları, Konu sanatları, Dokunma sanatları olarak on gruba ayrılır (Hasol, 2020, s. 405).

5 Gerçek adı bilinmeyen Banksy, birçok şehirde yaptığı duvar resimlemeleriyle gündeme gelmiş, eserlerinde çevreci, savaş ve tüketim kültürü karşıtı mesajlarıyla dikkat çekmiştir. Örneğin 2003’te Filistin’de yaptığı duvar şekilleriyle kamusal sanatın, bulunduğu coğrafya ve psikolojik atmosferi ifade etmede ne denli etkili olabileceğini göstermiştir (Indrisek, 2019).

6 Burada bahsedilen fiziki mekânların yanında özellikle COVID 19 salgını ile çevrimiçi dönüşen sergilemeler ve değişen kamusal olma durumu yeniden düşünülmelidir. Sosyal bir alandan söz edildiğinde kamusal alanda sanatın gerçekleşmesi dijital bir ortamda da çok mümkündür (Caner, 2021; Plümer Bardak, 2021).

7 En son 58.si yapılan ve 19. yüzyıldan beri gerçekleşen Venedik Bienali ve 1987’den beri düzenlenen İstanbul Bienali uluslararası sanatsal organizasyon örneklerdir (NDA, 2021) ve (Labiennale, t.y).

KAYNAKÇA

- Ak, B. (2012) Kültür Endüstrisi Kamusal Alan ve Sanat, Mimarlık Dergisi 364: Mart Nisan 2012. [<http://www.mimarlikdergisi.com/index.cfm?sayfa=mimarlik&DergiSayi=378&RecID=2902/>] Erişim Tarihi: (15.09.2021).
- Ak, B. (2016) Kamusal Alan, Sanat ve Distopya, Dosya 37, TMMOB Mimarlar Odası, Ankara Şubesi Yayını, s. 24-29.
- Alankuş, S. (2009) Yeni Bir Kamusal Tecrübesi için Sanat. Hacettepe Üniversitesi IX. Ulusal Sanat Sempozyumu 'Kamusal Alanda Sanat' 18-20 Kasım 2009, Bildiriler Kitabı, s. 20-25.
- Alat, M. (2020) Fulya Erdemci ile Röportaj: Kamusal Alanda Sanat. [<https://www.unlimitedrag.com/post/kamusal-alanda-sanat/>] Erişim Tarihi: (20.10.2021).
- Alparlan, C. (2009) Sanatın Sınırları ve Kamusal Alanda Sanat, Hacettepe Üniversitesi IX. Ulusal Sanat Sempozyumu 'Kamusal Alanda Sanat' 18-20 Kasım 2009, Bildiriler Kitabı, s. 26-35.
- Anonim (2009) "İçindekiler", IX. Ulusal Sanat Sempozyumu Bildiri Kitabı, Hacettepe Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi.
- Bilefeld, B., El Khouli, S. (2010) Kentsel Planlama ve Mimari Bağlam. Adım Adım Tasarım Fikirleri, çev. Volkan Atmaca, Yem Yayınları, İstanbul, s. 20-38.
- Birsel, S. (2021) Seminer Notları, Herkes için Sanat Çalıştayı, 26 Nisan-3 Mayıs 2021, EMAA, Lefkoşa. <https://emaa-cyp.org/herkes-icin-sanat/kamusal-sanat-atolye-calistayi-2/>
- Caner, G. (2021) Yeni Bir Bellek Mekânı: Dijital Pandemi Belleği, Mimarca, Yıl:33, Sayı:91, s. 46-52.
- Çalışır, Adem. P., Şimşek İlhan, B., Aytaç D., Ö., Birer, E. (2019) Tarihi Dokuda Kentsel Müdahale Biçimi Olarak Kamusal Sanat: Amasya Örneği, SDÜ ART-E Güzel Sanatlar Fakültesi Dergisi, Aralık'19 Cilt: 12, Sayı: 24, s. 650-676.
- EMAA (2021) Herkes için Sanat Projesi, Lefkoşa. <https://emaa-cyp.org/>
- Erbay, M. (2011) Müzelerde Sergileme ve Sunum Tekniklerinin Planlanması, Beta Yayınları.
- Glaser, M. (2000) Art is Work. The Educators Symposium, NY.
- Gombrich, E. H. (1986) Sanatın Öyküsü, Remzi Kitabevi Yayınları.
- Gökçür, P. (2006) Kamusal Alanın Temel Nitelikleri, Mimar.ist Dergisi, Sayı: 6, TMMOB İstanbul Mimarlar Odası Yayını, İstanbul, s. 62-66.

Güney, Z. (2007) Kamusal Alan Nedir? Kamusal Mekân Nedir? [<https://v3.arkitera.com/haber/21487-kamusal-alan-nedir-kamusal-mekân-nedir.html>] Erişim tarihi (15.09.2021)

Gürdere Akdur, S. (2016) Kamusal Sanat ve Kamusalılık Kavramı, (n) Beyin Dergisi, Mayıs- Haziran 2016, Sayı: 3, s. 56-60.

Habermas, J. (2003) Kamusalılığın Yapısal Dönüşümü, İletişim Yayınları.

Hasol, D. (2020) Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü, YEM Yayın. s. 195, 236, 323, 405, 491.

Kahvecioğlu, H. (2021) KTMMOB SMGM 2021: Kamusal Mekânın Planlaması ve Tasarım- Hüseyin Kahvecioğlu 6.5.2021, SMGM Eğitim Semineri, Lefkoşa. [<https://www.youtube.com/watch?v=PtLFDVHIDK4>] Erişim tarihi (18.09.2021)

Lynch, K. (2010) Kent İmgesi, İş Bankası Kültür Yayınları.

Ölmez, H. (2020) Kamusal Alan ve Sanat, [<https://www.unlimitedrag.com/post/kamusal-sanat-ve-mek%C3%A2n>] Erişim tarihi (28.09.2021)

Parlakalay, H. (2020) Kamusal Alanda Sanat ve Sanat Eserleri, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi / Cilt: 22, Sayı: 4, Aralık 2020, s. 1157-1172.

Plümer Bardak, E. (2021) 2021'de Sanata Bakmak: Yeni Normaller ve Çevrimiçi Sergiler, Mimarca, Yıl: 33, Sayı: 91, s. 90-99.

Susuz, M. ve Eliri, İ. (2017) Kamusal Alanda Sanat Olgusu ve Görsel Kültür, Turkish Studies, Vol: 12, Sayı: 13, s. 531-546.

Seferoğlu, S. (2020) Çevrimiçi Eğitim Seminerleri Notları, Uluslararası Kıbrıs Üniversitesi, Lefkoşa.

Tandoğan, O. ve Erel Es, B. (2018) Dünya'da ve Türkiye'de Arazi Sanatı, İdil, 2018, cilt / Vol: 7, Sayı: 51, s. 1359-1368.

Taşcıoğlu, M. (2013) Bir Görsel İletişim Platformu Olarak Mekân, Yem Yayınları.

Yıldırım, Ö. (2009) Kamusal Alanda Sanat Projeleri ve Sokak Sanatı Eylemleri, Hacettepe Üniversitesi IX. Ulusal Sanat Sempozyumu 'Kamusal Alanda Sanat' 18-20 Kasım 2009, Bildiriler Kitabı, s. 277-281.

İNTERNET KAYNAKLARI

Walsh, N. P. (2019, 23 Mayıs) Arch Daily Database https://www.archdaily.com/917727/gustafson-porter-plus-bowman-wins-competition-to-redesign-eiffel-tower-site/5ce69123284dd19f3200008c-gustafson-porter-plus-bowman-wins-competition-to-redesign-eiffel-tower-site-photo?next_project=no

İsimsiz, (t.y.) Yurt Dışından Türkiye'ye Örneklerle, "Doğa"nın Başrolde Olduğu Bir Sanat: Land Art (Arazi Sanatı) Nedir? Türk Ekonomi Bankası Kurumsal Blogu <https://www.blogteb.com/yurt-disindan-turkiyeye-orneklerle-doganin-basrolde-oldugu-bir-sanat-land-art-arazi-sanati-nedir/#:~:text=T%C3%BCrkiye'de%20bu%20sanat%C4%B1n%20%C3%B6nemli,resmi%20de%20bir%20ilk%20niteli%C4%9Finde>

İsimsiz (2024, 25 Nisan) La Grande Vitesse at Calder Plaza <https://www.experiencegr.com/articles/post/calder/>

Tate (2021, 10 Ekim) Art Term: Public Art. Tate <https://www.tate.org.uk/art/art-terms/p/public-art>

8026434&usg=AOvVawIw0z7wq6vE8RIVHeFYInUi

Insideout (t.y.) Insideout Project <https://www.insideoutproject.net/en>

Plensa, J. (t.y) Public Space - Works and Projects <https://jaumeplensa.com/works-and-projects/public-space>

JR. (t.y.) About Junior, Junior Web Sitesi. <https://www.jr-art.net/about>

Indrisek, S. (2019) The 6 Most Iconic Works by Banksy. Art Sy Web Sitesi. <https://www.artsy.net/article/artsy-editorial-6-iconic-works-banksy>

NDA (2021) The Seven Principles. NDA / The National Disability Authority Web Sitesi <https://universaldesign.ie/what-is-universal-design/the-7-principles>

Labiennale (t.y.) La Biennale di Venezia <https://www.labiennale.org/en>

IKSV (2019) İstanbul Bienali Anasayfası <https://bienal.iksv.org/tr>

GÖRSEL KAYNAKLAR

Görsel 1. Kamusal Alan Tanımı: Yapısal/Toplumsal/Sosyal/Politik/Ekonomik (İkinci Yazar, 2021).

Görsel 2. Eyfel Kulesi ve Çevresi, Paris (Birinci Yazar, 2009).

Görsel 3. Paris ve Sienna Kentlerinden Örnekler (Birinci Yazar, 2009, 2011).

Görsel 4. Paris ve Prag Kentlerinden Örnekler (Birinci Yazar, 2009, 2014).

Görsel 5. Kopenhag ve Sofya Kentlerinden Grafiti Örnekleri (Birinci Yazar, 2014, 2017).

Görsel 6. Kamusal Alanda Sanatın Ortak Amaçları (İkinci Yazar, 2021).

Görsel 7. Kamusal Alanda Sanatın Ortak Amaçları ve Katkıları Açısından Güçlü Nitelikleri (İkinci Yazar, 2021).

Görsel 8. Kamusal Alanda Sanatın Ortak Niteliklerine göre Sınıflandırılması (İkinci Yazar, 2021).